

**Володимир Стародубець,
Галина Стародубець**

Релігійна ситуація на Житомирщині в період Другої світової війни

Йдеться про особливості формування релігійної ситуації на Житомирщині в часи Другої світової війни. Визначено чинники, котрі безпосередньо впливали на цей процес. Проаналізовано діяльність окремих суб'єктів релігійного життя Житомирщини в період німецької окупації.

Ключові слова: окупаційний режим, Житомирщина, релігія, релігійна ситуація, Церква

Друга світова війна прокотилася Україною не тільки хвилею матеріальних втрат, але й духовних, котрі не вимірюються кількістю зруйнованих чи знищених культурних пам'яток, творів літературного чи образотворчого мистецтва. Всякий окупант ставить собі за мету як заволодіти матеріальними ресурсами окупованої ними території, так і взяти під свій контроль чинники, що сприяють формуванню суспільної свідомості. Одним із найважливіших таких факторів є релігія, об'єктивізована через церковні інституції.

Становище Православної церкви в Україні в роки Другої світової війни під різними кутами розглядалося багатьма вітчизняними науковцями. Зокрема, загальний стан релігійного життя в тогочасній Україні характеризується в роботах О.Лисенка¹, В.Пашенка², В.Гордієнка³. У контексті нашого дослідження вартісною є стаття Н.Стоколос⁴, в якій проаналізовано характер, механізми й методи здійснюваних окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. інституалізаційно-конфесійних трансформацій та їхні наслідки у національній, духовній, церковно-релігійній сфері буття українців. Цікаві та інформаційно насичені праці В.Борщевича, низка з яких присвячена релігійному обличчю Волині в часи Другої світової війни⁵. Релігійної ситуації на Житомирщині в 1940-ві рр. дотично торкається у своїй монографії В.Жилюк⁶. Загалом же проблема становища Православної церкви в Житомирській області досі не була предметом окремого наукового дослідження. Тому мета нашої статті полягає в тому, щоб показати процес церковної інституалізації релігійного життя на Житомирщині впродовж 1941-1945 рр.

Загарбані терени радянської України влітку 1941 р. були включені до складу рйзних окупаційних зон. 20 серпня за декретом А.Гітлера створено рейхскоміса-

ріат «Україна» з центром у м. Рівне, до складу якого ввійшла основна частина української території, в т. ч. й Житомирська область. У період окупації область входила до одного з шести генеральних округів (або ж генералкомісаріатів) з центром у м. Житомир. Службовці адміністрації генералкомісаріату виступали ретрансляторами нацистської політики на місцях. Тією чи іншою мірою вони контролювали всі аспекти життя поневоленого населення. Окремий відділ адміністрації генерального округу курував політичні питання, зокрема й релігійну сферу життя українського суспільства.

Як відомо, внутрішні суперечності та втручання німецьких чиновників у місцеві церковні справи призвели до появи в Україні наприкінці літа 1941 р. двох Церков, діяльність котрих протягом 1941-1943 рр. супроводжувалася не тільки утисками з боку органів окупаційної влади, але й конфліктами між самими духовними інституціями. «Це Автономна православна церква (АПЦ) на чолі з митрополитом Олексієм, що позиціонувалася як частина Московського патріархату, та УАПЦ, яку очолював тимчасовий адміністратор – архієпископ (з жовтня 1942 р. – митрополит) Полікарп, що перебувала під омофором Варшавської митрополії православної церкви в Генерал-губернаторстві»⁷.

У Житомирі та районах області функціонували храми обох орієнтацій, однак більшість з них належала Автономній церкві. Знаємо, наприклад, що «за період тимчасової окупації в Житомирській області діяло 335 церков та монастирських будинків автономної орієнтації, в тому числі в м. Житомирі – 6 храмів». У той же час «було відкрито 35-40 автокефальних приходів». «Деякі райони, як Попільнянський, Корнинський, Коростишівський, Бердичівський та ін., мали більше автокефальних приходів, ніж православних автономних»⁸.

Діяльність Автономної церкви курувалася «духовним управлінням Житомирської єпархії під керівництвом єпископа Бердичівського Леонтія і секретаря Герасима Трохимовича Мефьодова з резиденцією в Житомирі. Крім них до складу управління входили: архимандрити Борис Якубовський та Серафим Климков, протоієрей Андрій Корничевський та машиністка Бернатович Єлизавета Михайлівна»⁹. На чолі цієї Церкви стояв житомирський і вінницький єпископ Григорій, який мав резиденцію в Вінниці.

Після тривалих років гонінь та переслідувань священнослужителів з боку радянської влади, що супроводжувалися масовим закриттям храмів, оскверненням релігійних святинь і т. п., в умовах німецького окупаційного режиму на Житомирщині в 1941 р. спостерігалася значна активізація релігійного життя. Її зовнішнім виявом стало масове відкриття церков як у Житомирі, так і в районах області. Влітку 1941 р. «громадою м. Житомира було ініційоване відкриття

Кафедрального собору і 5 церков, в тому числі Михайлівської церкви, котра активно діяла в роки німецької окупації й у наступні роки до 1957 року»¹⁰. Крім того, стараннями єпископа Леонтія на території області було відкрито або відновлено п'ять монастирів - два чоловічих і три жіночих. Серед них: Богоявленський чоловічий у м. Житомир, Тригірський чоловічий в с. Тригір'я Житомирського району, Подільський жіночий у м. Житомир, Любарський та Овруцький жіночі.

Упродовж літа 1941 р. релігійні громади отримали змогу повернути приміщення храмів, відібрані в 1930-х рр. і перетворені більшовицькими активістами в клуби, сільради, склади для зберігання колгоспного майна тощо. Для прикладу, «в 1941 р. рішенням загальних зборів Антопільської громади Андрушівського району приміщення клубу було передане віруючим під храм, в якому здійснювалося богослужіння»¹¹, тоді ж релігійна громада с. Пилипівка Чуднівського району повернула собі православний храм, в якому місцева влада до війни відкрила сільський клуб¹². Схожою була ситуація й у інших районах області. Так, у «с. Терехове (Бердичівського району. – *Авт.*) церква в 1937 р. була переобладнана під клуб (знято куполи, забрано дзвіницю, влаштовано сцену), і він функціонував до 1941 р. У період німецької окупації в клубному приміщенні відкрито церкву. В с. Хмелище з 1934 р. церковний храм без зовнішнього та внутрішнього переобладнання використовували як складське приміщення для зберігання колгоспного зерна. В період німецької окупації зорганізована релігійна община там знову відкрила церкву»¹³. Чимала кількість таких прикладів яскраво ілюструє не тільки антицерковну політику радянської влади, а й глибоке вкорінення релігійної традиції в місцевому соціосередовищі, котре навіть у важких обставинах окупаційного часу намагалося її відродити та поширювати.

Із масовим відкриттям православних храмів на території Житомирської області зросла потреба в парафіяльних священниках. За умов серйозної нестачі клиру єпископ Леонтій впровадив у практику висвячення в духовний сан осіб, котрі до війни служили в державних установах на посадах бухгалтерів, лікарів, учителів і мали відповідний рівень освіти. Наприклад, «священик Кафедрального собору в м. Житомирі Верещак Макарій Харлапович, рукопокладений в священники у 1942 р., по спеціальності лікар-венеролог; Губаржевський Ігор, бувший викладач Київської академії наук, на початку 1942 р. був рукопокладений єпископом Леонтієм в сан священника і був направлений в м. Чаповичі благочинним»¹⁴. Водночас, чимало духовних осіб, репресованих у 1930-х рр., скористалися можливістю знову займатися релігійною діяльністю. Серед них – «Коренчевський Андрій Степанович, висланий у 1931 р. органами ОДПУ з України, з 1941 р. став членом Житомирського єпархіального управління і на-

стоятелем Свято-Михайлівської церкви; Вовченко Сергій Омелянович, котрий до 1936 року був священиком у низці сіл Житомирської області, а згодом, до 1940 року – цивільним службовцем, переслідуваним органами НКВС, з 1941 р. повернувся до служби парафіяльного священика, зокрема, Успенської церкви м. Житомира»¹⁵.

Як засвідчують факти, політика окупантів щодо церковно-релігійного життя на українських землях зовні вирізнялася лояльністю, однак за своєю суттю мала виразні ознаки прагматичного інтересу. Вона була чітко зорієнтована на виконання таких основних завдань: «підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; сприяння дробленню релігійного руху на окремі течії; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; заборона створення єдиних церков; максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські»¹⁶. Проте, незважаючи на всі ці особливості релігійної політики німецьких загарбників, Церква тоді залишалася чи не єдиним інститутом, існування якого (нехай і формально) толерувалось окупаційною владою і який продовжував бути об'єднуючим та мобілізуючим чинником для українського народу. В силу обставин, що склалися, Церква виявилася найбільш легітимною та впливовою інституцією, «що перебирала на себе функції не тільки чільної духовної, але й національно-культурної структури тогочасного українського суспільства, найміцнішої духовної опори нації»¹⁷.

Своєрідним координаційним центром життя української громади Житомирського регіону протягом липня – середини листопада 1941 р. було Житомирське обласне управління, очільником котрого наприкінці липня став Олександр Михайлович Яценюк¹⁸. Для керівництва церковним життям «було організовано Відділ віросповідання, ініціатором та організатором котрого виступав Мефьодов Герасим Трохимович»¹⁹. Цей підрозділ перебував у тісному взаємозв'язку з відділом пропаганди обласного управління. Українські пропагандисти намагалися не випускати релігійні питання з поля свого зору. В одній з інструкцій відділу пропаганди наголошується на необхідності «дбати про те, щоб Українська православна церква дістала відповідний матеріал, який поміг би їй у тяжкій праці відродження. Він має бути всюди, де тільки трапляється можливість пропагувати віру в бога, пропагувати Українську Автокефальну церкву, яка мусить відіграти величезну роль в нашому релігійному і національному відродженні»²⁰. Як переконуємося з тексту документа, на-

ціонально орієнтована українська громадськість краю зайняла позицію підтримки діяльності Української автокефальної православної церкви, - попри те, що «німецька влада явно фаворитизувала Автономну православну церкву, котра перебувала під юрисдикцією Московської патріархії, хоча формально німецька окупаційна адміністрація заявляла про однакове ставлення до обох церков – автономної й автокефальної»²¹.

Одним із наслідків посилення окупаційного режиму восени 1941 р. в рейхскомісаріаті «Україна» загалом та на Житомирщині зокрема стала ліквідація органу української влади – Житомирського обласного управління. Контроль над церковною діяльністю краю перебрав на себе «політичний відділ генералкомісаріату через уповноваженого з релігійних питань німця Ленгофа. Від його рішення залежало відкриття тієї чи іншої церкви, придбання будівельних матеріалів, виділення робочої сили, транспорту тощо»²².

Як уже зазначалося, окупаційна політика щодо Церков та релігійних груп, з одного боку, вирізнялася показовою лояльністю, терпимим ставленням до релігійних почувань місцевого населення, а з іншого – була спрямована на перешкоджання становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита. В офіційних документах постійно підкреслювалася неприпустимість втручання священнослужителів у громадсько-політичне життя суспільства, як і громадських і партійних діячів – у церковні справи. Влада пильно стежила за змістом проповідей, котрі виголошували настоятелі храмів перед своїми парафіянами. Так, генералкомісар Житомирського генерального округу, звертаючись до єпископів автономного церковного напрямку Леонтія та Євлогія, наголосив: «...німецьке управління бажає єдності українських церков і припинення церковних чвар, але воно гадає, що час для цього настане лише тоді, коли вся Україна буде звільнена й утихомирена. У жодному разі не може німецьке управління працювати з єпископами, які виявляють неслухняність, наприклад з тими, що з політичних міркувань беруть участь у недозволених зібраннях єпископів». Далі акцентувалося на забороні призначати священників без відома і, відповідно, попередньої ухвали гебітскомісарів, а також обов'язкові усувати з посади священників, «які діють на шкоду німецьким інтересам»²³.

У листопаді 1941 р. «єпископ Леонтій був викликаний у гестапо в Києві, де дав підписку, що не братиме участі в протинімецьких організаціях»²⁴. А вже «з вересня 1942 р. він (також інші ієрархи) одержував від окупаційної влади тези, які мали складати основу звернень до парафіян. Фактично тези відозв складали секретар духовного правління Мефьодов та член духовного правління, настоятель Михайлівської церкви отець Андрій Корничевський, але

безпосередньо перед опублікуванням представник німецької влади в редакції газети власноручно робив необхідні поправки»²⁵. Таким чином, Церква, як і при більшовицькій владі, була позбавлена можливості проводити власну політику й відкрито захищати інтереси своєї пастви.

Непоодинокими були випадки, коли духовенство змушували виступати з публічними заявами про підтримку окремих заходів окупантів, як-от: вивіз населення на примусові роботи до Рейху, необхідність збору врожаю, засудження антинімецького руху Опору тощо. Так, за дорученням Ленгофа «архімандрит Серафим Климков звернувся до віруючих православної церкви Житомирської єпархії із закликами: в день річниці захоплення м. Житомира німцями влаштовувати в церквах служби про дарування перемоги німецькій зброї; надавати допомогу німецькій владі в боротьбі з червоними партизанами; відправляти молодь на роботу в Німеччину, щоб швидше знищити більшовизм; не визнавати російського патріарха Сергія як незаконно обраного»²⁶.

Ще більш помітним цей тиск став від середини 1942 р., коли німецька влада почала втручатися у відправлення богослужінь і було запроваджено низку коректив та обмежень стосовно релігійних свят. Статус загальноукраїнських набули такі свята, як Новий рік, Великдень, Вознесіння, Зелені та Різдвяні свята. У ці дні та в неділю відправи у храмах були обов'язковими, а в усі інші дні тижня вони дозволялися лише за погодженням із гебітскомісарами. У районах Правобережної України влітку 1942 р. «окупанти забороняли проведення вечірніх суботніх та обідніх недільних богослужінь. Селянам заборонялось відмічати релігійні свята, якщо ті збігалися в часі з проведенням важливих господарських робіт або заважали виконанню трудових повинностей. Служба Божа заборонялася також і на великі релігійні свята, які припадали на будні дні (Пречиста, Спас)... У деякі періоди сезонних робіт, як то жнива, косовиця, молотьба, служити в церквах зовсім заборонялось. Задля забезпечення виконання господарських завдань в останні дні окупації відправа повинна була закінчуватися не пізніше 6-ї години ранку»²⁷.

Особливих обмежень та утисків від представників влади зазнавали ієрархи та парафіяльне духовенство УАПЦ, яка, за умов активного розгортання українського національно-визвольного руху, могла стати виразником прагнення українського народу до державного самовираження. Така політика окупантів тільки посилила опозиційні настрої у священницькому середовищі. Своє невдоволення нею висловлювали «єпископ Лубенський Сильвестр (Гаєвський), єпископ Переяславський Метислав (Скрипник) та ін. Найбільш гостро критикував «новий порядок» Житомирський єпископ

Григорій (Огійчук), за що був заарештований і майже півроку перебував в ув'язненні»²⁸. Однак, мусимо зазначити, що частина парафіяльних священиків упродовж усього періоду окупації, якщо не підтримувала німців, то принаймні в той чи той спосіб висловлювала свою неприязнь до радянської влади.

Як бачимо, процес церковної інституалізації релігійного життя Житомирщини в період Другої світової війни поєднував своєрідну тривекторність: німецький окупаційний вектор, спрямований на формування в масовій свідомості місцевого населення антибільшовицької орієнтації; вектор відновлення історичної справедливості після довгих років гонінь з боку радянської влади; вектор консолідації та активізації національно-визвольного руху за державне самовизначення.

- 1 Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К., 1998. – 403 с.
- 2 Пашенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. – Полтава, 1997. – Част. 1. – 356 с.
- 3 Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 73-81.
- 4 Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Стоколос // Український історичний журнал – 2004. – № 3. – С. 91-111.
- 5 Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк, 2000. – 254 с.
- 6 Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія / В.Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
- 7 Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) / Н. Стоколос. – Рівне: Ліста, 2003. – С. 319.
- 8 Державний архів у Житомирській області (далі –ДАЖО). – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр.12. – Арк. 70, 71.
- 9 Там само. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 70.
- 10 Там само. – Ф. Р-4994 – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 35.
- 11 Там само. – Спр. 1. – Арк. 18.
- 12 Там само. – Ф. Р-1150. - Оп. 2. – Спр. 1272. – Арк. 220.
- 13 Там само. – Ф. Р-4994. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 258, 320.
- 14 Там само. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 72.
- 15 Там само. – Арк. 73.
- 16 Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... – С. 91.
- 17 Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації української автокефальної Православної церкви формації 1942 року // Історія релігії в Україні і світі: зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 1. – С. 218.

- 18 Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.Ковальчук, С.Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – С.41.
- 19 ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 70.
- 20 Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 52.
- 21 Історія релігії в Україні: навч. посібн. / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін.; за ред. А.Колодного. – К., 1999. – С. 529.
- 22 Жилюк В.М. До питання колабораціонізму на прикладі церковного життя Житомирщини / В.М.Жилюк // Житомирщина крізь призму століть: наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук. краєзн. т-ва дослідників Волині. - Житомир: Журфонд, 1997. – С. 88.
- 23 Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... – С. 101.
- 24 ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 70, 71.
- 25 Жилюк В.М. До питання колабораціонізму на прикладі церковного життя Житомирщини ... – С. 88.
- 26 ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 71.
- 27 Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни / Т.Нагайко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 159.
- 28 Жилюк В. Політика німецько-фашистської адміністрації на Житомирщині (1941-1943 рр.) / В.Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 9. – С. 116.

Summary

**Volodymyr Starodubets,
Galyna Starodubets**

Religious situation on the Zhytomyr region during the Second World War

The peculiarities of religious state forming on the territory of Zhytomyr region during Second World War are described in the article. The reasons which influenced on this process directly are determined. The activities of separate subjects of religious life of Zhytomyr region during German occupation are analyzed.

Keywords: occupation regime, Zhytomyr region, religion, religious state, church